

Béres Norbert: *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2023, 315 l.

A 18. századi népszerű prózairodalom magyarországi befogadástörténetének egyik érdekes epizódja Johann Martin Miller és Kazinczy Ferenc levélváltása. Kazinczy 1782 tavaszán címezi első levelét a *Siegwart. Eine Klostergeschichte* című terjedelmes regény szerzőjének, a mű stílusát imitáló retorikai fordulatokkal nyomatékosítva lelkesedését (Enthusiasmus). Miller júliusban kelt válaszában a köszönetnyilvánítás után – talán éppen a Kazinczy lelkesedése által ébresztett gyanakvásból – azonnal határozott lépéseket tesz, hogy befolyásolja alkotásának magyarországi fogadtatását. A szerzői intenciók meghatározásával, a példázatos olvasásmód megfelelő alkalmazásával, a műnek az érzelmek helyes megélésére vonatkozó ideologikus tartalmával kapcsolatos eszmefuttatásait követően megadja azt is, melyik kiadás használandó a Kazinczy-féle (reménybeli) fordítás elkészítésekor. A levél utolsó harmadában egyéb, kelendőnek bizonyulható írásai népszerűsítésébe kezd, és kifejezi reményeit a *Siegwart* kedvező itteni fogadtatását illetően.¹ Ennek révén, véli ő, és viszontválaszában Kazinczy is megerősíti vélekedését, a regény népszerűsége és didaktikus funkciója egyszerre érvényesülhet majd (eltérően a félresiklott német befogadástörténettől). A röviden összefoglalt történet nemcsak a befogadás mikéntjeivel, a tudáskeretek és olvasásmódok, a szerzői elvárások és az olvasási stratégiák különbségeivel kapcsolatos kérdéseket nyitja meg, de fölveti az irodalmi rendszer kibontakozási folyamatának számos nyitott problémáját. Milyen intézményi, társadalmi, gazdasági feltételek szükségesek a népszerű irodalom létrejöttéhez és terjesztéséhez? Milyen ideologikus célokat szolgálhat egyes művek célzott népszerűsége? Milyen eszközökkel él a népszerűség poétikája? Ezekkel az (irodalomszociológiai, történeti poétikai és tudástörténeti) kérdésekkel viaskodik Béres Norbert újonnan megjelent monográfiája is, amely nem meglepő módon szintén megidézi a Kazinczy

¹ Johann Martin Miller Kazinczy Ferencnek, Ulm, 1782. július 6. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése I.* (1763–1789), s. a. r. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1890, 32–35. – A használandó kiadás megjelölése kiemelt figyelmet érdemel. A *Siegwart* először 1776-ban jelent meg, Miller azonban, a művet ért kritikák nyomán a szöveget jelentős mértékben átalakítva újra sajtó alá küldte (1777). A forgalomban lévő két szövegváltozat közül Miller az utóbbit ajánlja Kazinczy figyelmébe, ami annál is fontosabb, mivel a Miller által kiemelt – és Béres Norbert által is elemzett – kulcsjelenet (Pater Anton monológja) csak az 1777-es szövegváltozatban szerepel. Utóbbi variánsból dolgozott egyébként Barczafalvi is. A *Siegwart*ra és magyar változatára irányuló visszafogott szakirodalmi figyelem miatt itt kénytelen vagyok saját írásomra hivatkozni: ANTAL Áron, *A vihar mint morális kihívás: Viharjelenetek az érzékeny irodalomban*, Irodalomismeret, 33(2022), 2. sz., 14–17.

és Miller közti érintkezés rövid, de tanulságos történetét (114–115). A könyv célja azonban nyilvánvalóan sokkal átfogóbb a fent bemutatott eset szétszalazásánál. Már címe (*A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*) is jelzi: vizsgálati kérdéseit a korszak-monográfia igényével és terjedelmében kívánja kibontani.

A kötet már bevezetésében rögzíti: a 18–19. század fordulójának populáris nagyepikai prózája, mióta csak magyar irodalomtörténet-írásról beszélhetünk, kevés érdeklődést keltett, és szinte kizárólag a következő korszakok előtörténetének részeként vététt számításba. A magyar irodalomtörténeti diszciplína genezisének történeti körülményeit mérlegelve az is fölismerhető, hogy mindebben fontos szerep jut a romantikus eredetiségelv primátusának. A 19. század középső harmadától a szövegek legfőbb értékmérőjévé, kanonizációjuk egyik alapfeltételévé válik eredetiségük vélelme. Ettől fogva a klasszikus századforduló prózai alkotásai az irodalomtörténeti érdeklődés partvonalára sodródtak, a vizsgálatukra alkalmas, a romantikus paradigmát meghaladó szempontok kidolgozása pedig szintén hosszú ideig váratott magára. Az e helyzetre orvoslást kínáló szakirodalmi kísérletek eddigi legnagyobb lélegzetvételű darabja Béres Norbert monográfiája, amely az említett műcsoport többszempontú elemzésén keresztül törekszik a rendelkezésre álló ismeretek újrendezésére és gyarapítására.

A regénytörténeti előzmények bemutatása során a szerző fokozatosan lebontja az eddig uralkodó – a népszerű szövegeket nivelláló, egyként elhanyagoló – paradigma kereteit, ennek kulcsfogalmait is szigorú kritika alá vetve. Nagy hangsúlyt kap a György Lajos munkájából kiemelt műfaji megkülönböztetés, a román és a regény elválasztásának, szembeállításának perújrafelvétele. A György Lajos által bevezetett terminológiai különbségtétel, amely a nyelvújítás előtti idegen eredetű elnevezés és a későbbi, azonos értelmű szóalkotás különbségéből indul ki – így Béres – olyan ideológikus konstrukciók alapjául szolgál, amelyek a Jósika Miklós *Abafijának* 1836-os kiadását (mint korszakhatárt) megelőző szépprózai szövegeket óhatatlanul a másodlagosság és az előtörténet fogalmai alá rendelik. E megkülönböztetés tehát a magyar próza történetének megértésében inkább diszkontinuitást teremt, mintsem segítséget nyújt, továbbvitele tehát felesleges. Meghaladásával megnyílik annak lehetősége, hogy megváltoztassuk az értelmezés kiindulási irányát, és a 18. század vége felől olvassuk újra a magyar regénytörténetnek a romantikával induló fejezeteit.

Hogy a tárgyalt szövegek saját történeti kontextusukban, saját irodalomszociológiai, történeti poétikai, műfajtörténeti vonatkozásaik tükrében váljanak értelmezhetővé, a szerző a népszerűség vezérfogalmának „összetett elméleti szempontrendszerre” formálását tűzi ki célul. A fogalom három fő aspektusaként az ideológikus, a funkcionális és a pragmatikus vonatkozásokat határolja el egymástól – ez a hármas felosztás rendezi a könyv makroszerkezetét is. A népszerűség ideológikus vonatkozásai a népszerű művekben kimutatható eszmei tartalmakat, „társadalmi világgépeket, nézetrendszereket” jelentik, a funkcionalitás az „oktató-nevelő, pedagógiai” célzatosságra vagy szigorúban fogalmazva: morális didaxisra vonatkozik, a pragmatikus elem pedig a népszerű

művek piacosítását, a hozzájuk kapcsolódó üzleti megfontolásokat foglalja magába. E három, a vizsgálati kereteket meghatározó kiindulópont, kiegészülve negyedikként a szerelmi történetek népszerűségének kérdéskörével, egy-egy fejezetben, más-más szövegek vonatkozásában kerül az értekezés fókuszába.

Kérdés ugyanakkor, hogy egy ilyen jellegű – jóllehet kronologikus rendezettséggel árnyalt – szerkezeti séma nem kelti-e azt a benyomást, hogy egyes művek népszerűsége csak a szempontok egyikén-másikán keresztül ragadható meg? Minderre azért is volna szükséges megnyugtató választ találni, mert – különösen a szempontok és műértelmezések elszigetelődésének problémája – éppen az önmagát korszakmonográfiának is ígérő mű ez irányú potenciálját gyengítheti. A már felidézett bevezetés ugyanis egyértelműen utal rá, hogy e művek népszerűsége és e népszerűség egész vonatkozás-rendszere csak a három szempont egyöntetű figyelembevételével tárható fel, hiszen számos esetben „a rendezőelvek [...] egymásba csúsztatása, kontaminálódása tapasztalható” (30). A szempontok szigorú alkalmazásából fakadó töredezettség mellett tehát „egymásba csúsztatásuk” lehetősége, a kutatási szempontrendszerből eredő szerkezeti kontúrok elmosódása is reális veszélynek tűnik.

Olyannyira, hogy az ideologikum, a funkcionalitás és a szerelmi történetek vizsgálatával foglalkozó fejezetekben a szempontoknak ez az összekeveredése már-már megkérdőjelezni látszik a kötet tagolásának logikáját. Az első szakaszban (ideologikum) Mészáros Ignác *Kártigámj*ának és Dugonics András *Etelkáj*ának elemzését olvashatjuk, a következőben (funkcionalitás) Haller László *Telemakusa*, valamint a magyar nyelvű *Robinson*-adaptációk és robinzonádok kerülnek sorra, a harmadikban pedig (szerelmi diszkurzus) a *Szigvárt* és egyéb érzékeny regények (*A tiszta és nemes szeretet ereje*, *Júlia levelei Ovidiushoz*) bemutatása következik. A felsorolt művek elemzéseiben mindazonáltal olyan szétszalazhatatlanul összefonódik a „komplex szempontrendszer” elemeinek alkalmazása, hogy a tagolás rendezőelvének nagyobb bizonyossággal tekinthetnénk a művek tematikus vagy stilisztikai sajátosságait. Az olvasónak a gyakran már a csapongásig szerteágazó, sőt a művek cselekményének rekapitulálásába bocsátkozó elemzésekből kell kiemelnie azok (kétségtől elölremutató) tanulságait.

Hogy csak egyetlen elgondolkodtató pontra mutassak rá: az említett fejezetek egyik közös központi kérdése a művek korabeli példázatos befogadásmódja, amely az ideologikus alkotói megnyilvánulásokból és a művek funkcionalitását illető reflexiókból, az implikált olvasóképzetektől és a rekonstruálható történeti befogadásmódokból egyaránt kimutatható. Az adaptív befogadói viszonyulás – valamint ennek szándékolt előhívása – a legnépszerűbb befogadási módot jelentheti a tárgyalt korszakban (Takáts József idén megjelent tanulmánykötete, ha valamelyest későbbi korpuszra vonatkozóan is, de ezt az alapfeltevést bontja ki).² Ennek vonatkozásait pedig semmiképp nem fedi le a funkcionalitás szempontjához rendelt didaxis. Béres elemzéseiben rámutat:

² TAKÁTS József, *A tanítás rehabilitálása* = Uő, *Másik mitológia: Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2024, 16–17.

a *Kártigám* a heroida műfaji keretei közt a keresztényi erkölcsnek megfelelő magatartás példáját dolgozza ki, az *Etelka* a nemzeti erények példatárának is tekinthető, a szerelmi történetekkel kapcsolatos korabeli viták pedig éppen abból a kérdésből fakadnak, hogy a főszereplők érzelmi kultúrája követendő példát ad-e a befogadóknak. A pragmatikus szempontokat tárgyzó fejezetben aztán Béres a példázatos befogadásmód, valamint az azt előhívó, a narrációban kimutatható retorikai elemek 19. századi továbbélésének bizonyítékait is sorra veszi, a gótikus regény variánsainak magyarországi terjedéséhez kapcsolódóan. A példázatosság fogalmának masszív jelenléte és az ehhez kapcsolódó megfigyelések erőteljes szóródása arra utalhat: egy, a népszerűséget a 18–19. század fordulóján megragadni kívánó kutatási szempontrendszerben e fogalomnak kiemelt és jól artikulált szerepet adni megfontolandó. Akkor is, ha így az ideologikum és funkcionalitás elválasztása veszít szerkezetmeghatározó jelentőségéből.

Úttörő jelentőségűek a kötetnek a regények (piaci) népszerűsítését és a kiadói stratégiák alakulását elemző részei. A populáris irodalom megjelentetésének és propagálásának módozataiban az irodalom kapitalizálódásának olyan gyakorlatai lesznek itt felismerhetők, amelyek csak a 19. század második harmadától válnak uralkodóvá.³ A Béres által bemutatott regénysorozatok relatív üzleti sikere arra utal, hogy a könyv-terjesztés prenumerációs rendszerében a legnagyobb magyarországi kiadók terjesztői hálózatához kapcsolódóan már a klasszikus századfordulón létrejött egy, az irodalmi olvasmányokra fogékony, számottevő nagyságrendű közönség. Mindez, mint a szerző rámutat, a magyar nyelvű nyilvánosság szerkezeti fejlődésének el nem hanyagolható jelentőségű összetevőjeként is felfogható. Ezen eredményekből kiindulva a monográfia hiátuskitöltő szerepe kétségbevonhatatlan. A 19. század első évtizedei, mivel két intenzív kutatói érdeklődésnek kitett időszak, a felvilágosodás évtizedei és a nemzeti irodalom kibontakozásának a reformkorral induló szakasza közé ékelődik, az irodalmi rendszer formálódása szempontjából mindeddig viszonylag csekély figyelmet keltettek. A tárgyalt monográfia, különösen, mivel egy hosszú ideje stigmatizált műcsoportot emel a figyelem fókuszába, alapvető adatokat szolgáltat a korszak irodalmi folyamatainak tágabb (társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti) kontextusú megértéséhez. Itt érdemes kiemelni az irodalom politikai gazdaságtanával foglalkozó kutatások hatását is, amelyre a kötet szintén utal (199).

A kitekintés igényével egyetlen, számomra továbbra is nyitottnak tetsző kérdést járnék még körül. A vizsgált szövegkorpusznak a kanonizációs folyamatokban kirajzoló előtörténetét degradálását a szerző okkal tekinti történetietlen megközelítésnek. Rámutat, ez a (sokáig a regénytörténeti szakirodalomban is tükröződő) hozzáállás részben abból fakad, hogy „a korabeli alkotások szinte mindegyike valamely külföldi előzményszöveghez képest határozta meg magát, legyen szó fordításról, magyarításról vagy átdolgozásról” (11). Rámutat arra is, a vizsgált korszakban „fordítás és eredeti

³ MARGÓCSY István, „Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz”: Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról), *Studia Litteraria*, 60 (2021), 3–4. sz., 11–12.

közé még nem vontak nagy fokú oppozíciót, sőt bizonyos esetekben az előszövegek szándékos azonosítása, címbéli megnevezése a szöveg poétikai értelmezésében, a meghonosítani kívánt szövegtípus eredetének láthatóvá tételében játszott szerepet” (11). A kötetben aztán éppen arról esik igazán kevés szó, ami már a bevezetés első oldalán alapvető kérdéseket vet fel: az eredeti (idegen nyelvű) szövegek és a magyar fordítások (magyarítások, átdolgozások) viszonyáról. Az összevetésben rejlő lehetőségek kihasználása nyilvánvalóan hatalmas (egyetlen kutató számára talán teljesíthetetlen nagyságrendű) filológiai munkát feltételez, ugyanakkor ennek egy részét a kritikai kiadások sajtó alá rendezői (például Kazinczy fordításai esetében) már elvégezték. Az ez irányú, legalább részleges kitekintés már csak azért is tanulságos volna, mert rálátást biztosítana az egyes szövegek eredeti és magyar változataira vonatkozó korabeli ideologikus implikációk, funkcionális elképzelések, pragmatikus kérdések különbségeire. Tehát megteremtené annak lehetőségét, hogy az eredeti művek tükrében pillantsuk meg, mi is a kötetben vázolt képben a magyarországi történeti sajátosság. E lehetőséggel a kötet több ponton számot is vet: egyrészt az érzékenység (130), másrészt a gótikus regények kapcsán (220), kiaknázását azonban a későbbi kutatásoknak hagyja.

Ha visszapillantok a recenzió első bekezdésére, Kazinczy és Miller levélváltásának történetére, végigtekintek az ott felsorolt kérdéseken, és ezeket mérlegelve merengek el a tárgyalt kötet jelentőségéről, akkor a kiadványt egy mindeddig nehezen áttekinthető műcsoportot hatékonyan rendszerező összefoglalásnak tartom. Afféle áttekintésnek egyszersmind, amely inkább feltáró munkát végez, mintsem egységes képet alkot az általa megjelenített témáról. Béres Norbert monográfiája utat készít a klasszikus századforduló népszerű prózairodalmát és az a köré szövődő kontextusokat interpretáló további kutatásoknak: kérdésirányai a tudományos érdeklődés irányításában igen nagy szerepet játszhatnak. Számos alapvetőnek látszó kérdésre azonban, például, hogy ideologikum, funkcionalitás és pragmatikus megfontolások dolgában a magyar nyelvű szövegek és az előzményeikként ismert idegen nyelvű alkotások közt milyen hasonlóságok és eltérések tapasztalhatók, csak a reménytelen jövőendő ad majd választ.

Antal Áron